

Милорад ЈЕВРИЋ*

СТОЈАН НОВАКОВИЋ КАО ПРЕТЕЧА ЕСТЕТИКЕ РЕЦЕПЦИЈЕ

Сажетак: У науци о књижевности естетика рецепције као теоријска и методолошка поставка развила се доста касно, тек у другој половини XX века. Кључни допринос на овом пољу дао је Ханс Роберт Јаус, чија је знаменита књига *Естетичка рецепције* објављена тек 1967. године. Међутим, о посебној улози читалаца у судбини неке књиге било је и пре ње значајних покушаја и правих доприноса осветљавању улоге читалачке публике у судбини књижевних дела. Можемо с поносом истаћи да је српска наука о књижевности далеко пре Јауса поставила солидне темеље анализирања улоге читалачке публике, те утврдила читаву скалу разноврсних облика и типова читања и посебних читалачких субјеката. Као значајан претеча естетике рецепције на нашим просторима истиче се нарочито Стојан Новаковић својим знаменитим делом *Српска књижа, њени издавачи и читаоци у XIX веку* (1900), која је, дакле, штампана скоро читавих 70 године пре поменуте Јаусове књиге. Њоме се Новаковић потврдио не само као претходник естетике рецепције већ и као један од њених великих утемељивача.

Кључне речи: *Естетичке рецепције, публика, читаоци, слушаоци, гледаоци, изређивачи, издавачи, пренумеранти, изређивачи, библиотеке, удружења...*

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ПОСТАВКЕ ЗА ЕСТЕТИКУ РЕЦЕПЦИЈЕ

У току свог развоја књижевна наука је у почетним фазама највише пажње поклањала проучавању животу аутора и друштвено-историјским околностима у којима је он радио и стварао (позитивизам), потом се пажња критичара, теоретичара, па и историчара књижевности усмерила првенствено ка књижевном делу

* Милорад Јеврић (Косовска Митровица), професор универзитета

(формализам, структурализам, феноменологија...), да би се у новијим временима фокус литературолога окренуо ка читаоцу, гледаоцу и другим категоријама књижевне публике (естетика рецепције). Начин прихватања књижевног дела од стране читалаца је од ванредног значаја за судбину не само једног дела него и читавог опуса, једног периода књижевности, али и целокупне националне књижевности или књижевности уопште. Рецепција књижевних дела као посебан приступ и метод у проучавању књижевних феномена најмање се развијао и примењивао у досадашњим научним анализама и синтезама, ова методолошко-теоријска дисциплина је и међу најмлађима по своје постанку, али она је већ дала одређене или значајније резултате и разгранала се у неколико смерова.

Сама чињеница да је после *йисца* и његовог *дела* на ред аналитичких испитивања дошао и *чиџалац*, по чему је он постао равноправан учесник свеукупног књижевног процеса, довољно говори о њеном значају и сложености. Без писаца нема књижевних дела, без дела нема ни читалаца, као што се све то може рећи и обрнутим редом. Најкраће речено, најважнија књижевна тријада *йисац — дело — чиџалац* чини јединствену целину, она је основа књижевности као посебног система који егзистира попут живог организма, она има своју структуру, своје законитости по којима функционише и своју естетску, активистичку и стваралачку улогу у животу појединца и људског рода у целини. Управо, начин на који поједини читалац, одређени друштвени слојеви и читалачка публика уопште прихватају и доживљавају књижевна дела, и које она све одјеке производе у њима, укључујући и стваралчке подстицаје и естетичке реакције, представља један од суштинских феномена културе и уметности цивилизованог човека. Поетика и естетика рецепције постала је важан сегмент литературологије, она је дала довољно резултата у откривању и објашњавању једног читавог поља књижевности и уметности, иако се као научна књижевна дисциплина налази тек у повоју. Рецепција није само књижевнокритичка и књижевнотеоријска категорија, она је истовремено и књижевноисторијска појава која има потврђен развитак, своју дијахронијску суштину.

Читалачка публика, гледаоци и следбеници нису само пасивни посматрачи или прости уживаоци и конзументи уметничких производа, они су и активни фактори који повратно делују на писца и његово дело. Активистичко дејство публике на аутора огледа се најпре преко извесног „хоризонта очекивања“ којим се он стимулише

и усмерава као одређена креативна енергија и писац мотивише за писање пожељних врста и садржаја дела. Писац може удовољавати публици, кренути ка испуњавању њених жеља и очекивања, може чак дуго истрајавати на том послу, али може ићи и обрнутим путем и изаћи из утврђених канона и културних навика, у настојању да створи нова дела, нове форме, нове укусе и више вредности, па и нову, култивисанију публику. У таквим околностима и опредељењима настају авангардна уметност и књижевност које се у односу на дотадшњу традицију разликују својом иновацијом, оригиналношћу и друкчијим вредностима. На тај начин се остварује књижевни развитак, литература се мења, помера унапред, развијајући нове стилске формације и нове епохе које заједно чине уланчану целовитост или — историју књижевности.

Али своју историчност нема само литература, своју процесуалност и историчност има и књижевна публика. Историја укуса, различитост прихватања и доживљавања књижевности може се такође хронолошки конституисати, утврђивати посебне врсте читалачке публике, увиђати њене постепене мене или големе трансформације. „Јер у оном троуглу који чине писац, дело и публика, ова није пасивни део већ је треба схватити као енергију која такођер ствара историју (*geschichtsbildende Energie*).“ (З. Константиновић). С обзиром на обухватне родове, бројне врсте књижевности или изразите егземпларе, можемо говорити и о историчности у посебном прихватању, усвајању (или одбацивању) књижевних идеја, дела, опуса, књижевних школа или стилских епоха; националних или општих књижевних тоталитета, и то највише од стране промењливе, образоване или неуке и несталне читалачке публике.

Наша реалистичка књижевна епоха настајала је у слободној Србији, Црној Гори и другим деловима Српства, када се довршавао процес националног ослобођења и докончавао романтизам и епско-херојско доба наше културе. Створени су предуслови за несметан развитак књижевности, па и за њено интензивније усвајање од стране разних профила читалачке публике. Ово је био период отварања многих штампарија, покретања листова и часописа, формирања библиотеке и разних других културних установа. Оснивањем уметничких друштава, страначких листова и подлистака, научних институција, оснивањем позоришта у Новом Саду (1861) и Београду (1868), покретањем књижевних часописа на двору књаза Николе (Џетиње), све је то утицало на снажан развитак реалистичке књижевности, али ту имамо и закаснелих одјека романтике, која је

нарочито била усмерена према још неослобођеним пределима нашег народа. Зато је прелаз од романтике према реализму био истовремено и нагао и постепен, у зависности од степена остваривања националне слободе и социјалне правде. Све је то утицало на стварање одговарајуће културне климе која је била погодна за стварање и ширење разних облика читалачке публике. Ако је романтизам био насушна потреба нешто старијим генерацијама и одражавао дух витешких времена и наше славне историје, реализам је баштинио савремену тематику и окупљао пишчеве савременике као публику, док је модерна књижевност готово увек имала претензију на стварање неке нове, будуће публике и посебних уметничких кругова.

Сада би овде требало најпре утврдити основне типове рецептивне публике, а њу не чине само читаоци, већ и гледаоци, и слушаоци, па и нови ствараоци. Саставни део књижевне публике чине и појединци, и групе, и слојеви, и школе, и специјализоване институције, и најшире културне масе, а све то, и још много више, конституише једну посебну културну и књижевну климу, један реалан фактор чија се реч може увек чути или не чути, али се не може игнорисати ни негирати. Неки теоретичари, као Роман Ингарден, сматрали су да је читалац статична појава, а самим тим и идеална, и да се може везивати само за одређену историјску епоху, друштвени слој или националну средину, за узраст или пол. Писац Гистав Флобер, међутим, мислио је да он пише за неке још неодређене и „нерођене читаоце.“

Појам читаоца и читалачке публике је, свакако, много сложенији, он се раслојава на мноштво ужих и ширих подврста; каткада читаоци представљају расуту и некохерентну категорију особности и потпуно различитих индивидуалности/појединаца. Читаоци се могу делити и према психолошком сензибилитету или интелектуалним способностима, па можемо издвајати оне маштовитије, склоне сањарењу и фантазијама; њима више одговара нека врста романтичне литературе, а такав читалац може се сматрати романтичним и романтичарским. Интеракција између песника романтизма и њихове публике увек је била двосмерна, па су романтичари радо веровали да поседују божанско надахнуће, јер су тако сматрали и њихови читаоци. Читаоцу са превагом развијених интелектуалних способности, склоности за реалније промишљање и науку више одговара нека врста реалистичке литературе, те се он може назвати реалистичким читаоцем. Наравно, могуће су, и постоје, и

прелазне комбинације које у себи синтетишу обе ове категорије. Писци реалистичке епохе нису униформна категорија, као што ни читалачка публика у време реализма није а priori хомогена маса, без унутрашњих подела и структурних различитости.

Налазећи се на раскршћу између романтичне и модерне литературе, и читалачка публика реалистичког периода делила је судбину целе епохе, па је била раздељена на оне који су се најпре радије везивали за писце покрајинских, регионалних и фолклорних особности, док су се они други, култивисанији, више опредељивали за писце са психолошким сензибилитетом, који почињу гајити скепсу (или неку врсту нихилизма) не само према романтичарским заносима и националним идеалима, него и према просветитељско-сцијентистичкој визији људског друштва и његовог прогреса. Губљење вере у прогрес и оптимистичке слике света било је заједничко и писцима и читаоцима с краја XIX и почетка XX века. Код нас су ратне катаклизме балканских ратова, а нарочито она из Првог светског рата, на широким европским просторима довеле до потпуног губљења наде у прогрес, науку и хуманизам међу људима, а тиме и до постепеног или радикалног укидања не само реалистичке литературе него и њене публике. Модерни писци, с једне, и модернији читаоци, с друге стране, постају упућенији једни на друге и почињу комуницирати без посредника. У делима психолошке провенијенције писаца се директно обраћа читаоцу и с њим води једну врсту присног, исповедног дијалога, у сталном настојању да с њим поделе своје сумње, стрепње или сумрак идеала.

Наши читаоци се могу делити не само према епохама и правцима него и према књижевним родовима и врстама. Један профил читалаца више воли прозне творевине, други поезију, трећи драмске облике и позоришне представе. Акциону и пустоловну литературу више читају млађи читаоци, зрело људско доба је ближе озбиљним темама и мисаоно прожетим делима, као што се старије генерације такође више интересују за мемоарску и документарну прозу. У свему овоме нема неке строге униформности, него су могући прелазни типови и супротни примери. Такође, постоје и неке врсте универзалних, енциклопедистичких читалаца који се интересују за готово све области људског духа и за многе уметности. Код изразито национално опредељених и родољубивих људи честа је усмереност ка читању свега онога што је од интереса за националне послове и националну културу, не негирајући њихову усмереност и ка другим литературама и различитим културама.

Читаоци се могу делити и према степену веровања у понуђене текстове, па има и оних који се потпуно идентификују са прочитаном књигом и њеним ликовима; они имају сумњичав или безрезервни став према делима које читају и писцу којем верују, не остварујући никакву дистанцу према његовим порукама, мислима и ликовима. „У наше сећање најдубље се уцртају оне књиге, које смо читали без икакве намере да их критички разматрамо. А то су књиге, којима смо потпуно веровали“ (Филиповић, 1971. 28). Друга врста читалаца, услед нагомиланог искуства, зрелости или професионализације, изражава већи степен дистанцирања и критичности према делу, па се међу оваквима испољава и већи степен дистанцираности у односу на прочитана дела, те се међу њима јављају предуслови за настанак књижевне критике. Књижевна критика и критичари су посебна и одабрана врста читалачке публике о којој ваља посебно говорити.

Типологија читалаца и начин прихватања неког дела овим се ни издалека не завршава. Читалачки кругови се мењају, повећавају или смањују, а понекад и нестају из књижевног живота, и тада књижевно дело тоне у заборав, јер без читалачке публике нема књижевног дела, оно опстаје само у процесу усвајања, интерпретације, коментарисања... Читалачка публика може бити наша и страна, када се једно дело преведе на друге језике, оно стиче нову публику која на друкчији начин прихвата то дело и њеног писца. Овај процес тече и обрнутим смером, преводи страних писаца на наш језик стварају у домаћој публици нове хоризонте, а настају и услови за утицаје на наше писце. Таквих утицаја у време реализма било је много и они су били врло подстицајни и плодносни. У оваквим случајевима наша публика је активистички деловала и на наше ауторе, јер је она очекивала/захтевала од домаћих писаца да буду актуелни и да буду на достојној уметничкој висини страних писаца. „Књижевно дело није објект који постоји за себе и који свим посматрачима у свим епохама нуди исто лице“ (Х. Р. Јаус). Једно истинско уметничко дело увек се прима и прихвата на различите начине не само од појединих група читалаца већ и од стране сваког појединца. Баш та променљивост рецепције ствара њену историчност, а она и подарује нови живот једном уметничком делу. То значи да у сваком великом уметничком и књижевном делу не постоје само једне истине и исте лепоте које зраче на истоветан начин, већ су то променљиве категорије, од којих се понекад учавају једни његови квалитети, други пут други, али популарност неких дела никада не опада и она

увек има неку сталну или сменљиву публику. Тако је и са тумачењем, са интерпретацијом, које такође никада не објашњавају дело на исти начин. „Писање историје уметности, које следи принцип отворене структуре и никада довршене интерпретације дела, има у виду, адекватно процесу продуктивног разумевања и критичког тумачења, пре свега, просветитељску и еманципаторску функцију уметности,“ каже Јаус. Ова функција суштински је неодојива од различитих потреба и интереса читалачке публике.

Ако свака врста читалаца има своје специфичне укусе и своју литературу, ти укуси мењају се адекватно променама самих родова, врста и жанрова књижевности. Промене у стилском развоју појединих епоха стварају и промене код књижевне публике, једна историчност изазива другу историчност и њену квалитативно-квантитативну трансформацију. Књижевни родови и врсте такође су подложне усавршавању и сталним променама, па се и верификовање тих промена од стране читалаца и нових стваралаца креће у истом правцу. Међутим, облик Бокачових новела код наших писаца никада није био чисто подражавање, Љубишине новеле писане по угледу на Бокачове, савим су нова уметничка дела која стварају и нове облике читалачког менталитета и доживљаја. Љубишино приповедање наслонило се на народно причање, прича се претварала у приповетку, за коју је уместо брижљивог слушаоца био потребан пажљив читалац.

Рецепција није само усаосећавање, није само пасивно прихватање туђих осећања, мишљења, разрешавања, катарзе. Рецепција подстиче и на деловање. Она доводи до мањег или већег преображаја личности која чита или гледа уметничко дело. Читалац се још укључује и у стваралачки процес и довршава оно што је писац започео или само назначио као могућу алтернативу. Зато се он јавља и као састваралац, коаутор главном аутору. Он не само да мења свој живот, него мења или преусмерава и судбину дела у пожељном или само њему знаном правцу. Када рецепција достигне висок ниво своје ефикасности, јавља се и потреба за опонашањем. Колико је у историји било читалаца који су, подстакнути величином и снагом неке естетске творевине, и сами почели да стварају уметничка и књижевна дела. Тиме се линија *аутор — дело — читалац* затвара у пун круг. И све почиње из почетка, па у том инверзивном процесу писац постаје читалац, а понеки виспирени читалац постаје писац. Тако нестаје оне строге поделе која је делила писца од бар неког вида читалачке публике. Трајно остаје само насушна и вечита

потреба човека за стварањем, усвајањем, промишљањем и подстицањем на нова и савршенија дела. Ако целокупно књижевно стваралштво условно назовемо причом, Иво Андрић је овако назначио њену универзалност: „Начин и облици тога причања мењају се са временом и приликама, али потреба за причом и причањем остаје, а прича тече даље и причању нема краја.“ А док буде приче (и уметности), биће и оних који је слушају, читају, гледају или ново стварају.

НЕКИ ВИДОВИ ЧИТАЛАЧКЕ ПУБЛИКЕ

Писац је најчешће први читалац свога дела. Пре него што га пусти у штампу, он је дужан да га прочита, коригује, допуни. Притом, не изостаје ни његово првотно вредновање сопственог дела, исказивање задовољства или незадовољства учињеним. Српски реалисти су се показали и као врсни критичари, мада се као аутокритичари нису баш прославили, јер је њихово мишљење о властитим делима најчешће било врло често субјективно, па и погрешно. Просуђивање сопственог дела јесте увек незахвалан задатак и зато је боље да то чини неко други, објективнији, који са веће дистанце проматра и анализира њихово књижевно дело. А најбољи судија књижевним делима јесте велика публика и стручна критика као одабрани део те публике. Али међу критичарима не постоји увек сагласност у ставовима према неком делу и писцу, већ се код њих често јављају различити или потпуно супротни ставови. Међутим, за судбину дела је много важније да га прихвата што шира публика него ли сама критика. Понекад, додуше, еминентна критика боље процењује вредности и естетске домете једног дела или опуса од публике, а најбоље је за писца када се судови критике и укуси публике поклапају, што у историји није баш чест случај.

Прву читалачку публику после писца може чинити неки члан из породице, друг и пријатељ, колега са посла или књижевни сабрат истог занимања и интресовања, те од њих обично буде неко од првих читалаца, од чијег мишљења и суда доста зависи судбина самог дела и даљег писања. Читаоци су, надаље, многи чланови редакција, словослагачи, штампари, лектори, коректори, рецензенти, дидистрибутери, први прави критичари, библиотекарски и други учесници књижевног процеса и усвајања једног ументичког дела, опуса или целе едиције. Док дело дође до анонимног читаоца, доста је

дугачак пут једне књиге, али тек када дође до те своје широке публике, једно књижевно дело долази у повољну ситуацију да буде усвојено, познато и прослављено, или да буде одбачено и склоњено у таму заборава. Без читалаца књижевно дело не постоји, осим као материјална чињеница, као артефакт, и не разкликује се много од других предмета изложених или похрањених/склоњених у неку фиоку или на полицу какве галерије. У књижевној тријади *писац — дело — читалац* ниједан чинилац не може функционално постојати сам, већ само заједно они чине одређени књижевни живот одрживим и делотворним. Писци и стварају због читалаца, њихова дела намењена су народу, стварању естетских утисака и уживања у њима, служе ширењу видика, образовању и напретку друштва. У реализму је нарочито било тако.

Читаоци никада нису компактна група, то је категорија која се дели на много врста и подврста, и то према социјалном статусу, образовном нивоу, полним или старосним разликама, политичким и верским опредељењима, психолошким сензибилитетима и афинитетима, па и многим другим узусима. Поред појединца као читаоца, постоје и парови блиских читалаца, који размењују исте књиге и наизменично укрштају своја мишљења о њима. Следи потом породица као ужа група читалаца, у којој се читају књиге и размењују искуства и утисци. Пример једне такве узорне породице, као правог читалачког клуба у реализму, била је породица Илић, чији су чланови не само много читали, него и стварали оригинална дела и окупљали и привлачили и друге читаоце да прво овде презентирају своје почетничке радове. Читалачки кругови се даље шире преко посебних читаоница, штампарија, новинарских и издавачких кућа, редакција часописа и удружења књижевника. Од оснивања Велике школе до формирања Универзитета у Београду високошколска омладина је увек била нека врста елитних читалачких кругова и будућих стваралаца. У улози читалаца налазили су се потом разне школе, ђачке дружине, омладинске организације, међу којима се средином друге половине XIX века јавља и Уједињена омладина српска, која је тежила потпуном ослобађању свих српских земаља, народном просвећивању и сарадњи са осталима народима на Балкану. Њене идеје имале су у виду и социјално ослобађање широких народних слојева. Ови крупни циљеви нису се могли остваривати без књиге и читања, без науке и образовања. Младалачка публика је увек тражила акционе романе и мобилизацијска штива, док је старија публика више имала афинитет за сабирна

искуства генерација и такозвану „мудроносну прозу.“ Сви су наши омладинци радо читали руске реалисте, али и писце других народа који су увелико превођени код нас. Од наших писаца омладинци нису читали и ценили само реалисте него и романтичаре, они су се нападали и њиховим идејама и стварали свој програм националног, културног и социјалног ослобођења. Друга половина XIX била је позната и по томе што су тада формиране политичке странке (Либерална, Напредњачка, Радикална), све оне су оснивале своје страначке листове, а у тим листовима увек је било места и за књижевност, па су се у њима одржавали специјализовани подлисци, намењени штампању дела, њиховој популаризацији и привлачењу што шире читалачке публике.

У Војводини, која се тада налазила у Аустро-Угарској, деловала је Српска слободоумна народна странка, а на Цетињу је за двор књаза Николе било везано издавање штампање листова (*Црнојорка*, *Глас Црнојорца*...), но тамо није било изразитијих страначких групација. На крају, иако је општа писменост укупног народа у време реализма била незнатна, са ослобађањем од турске власти и ширењем школских институција, стално се ширио и број писмених људи, па се условно може рећи да је и читав један народ, са својим навикама и епском културном традицијом, постепено прелазео са усменог на скриптивно (писмено) стваралаштво, од слушалаца постајали су пажљиви читаоци, а са отварањем позоришта стварани су и активни, редовни гледаоци, и тако компетирали сложено скалу рецепијената уметничких дела. Драмски комади са певањем и народним играма, каквих је било у овој епоси, такође знатно умножавају број, врсте и квалитет рецепције наше књижевности. Књижевне награде и награђивање најбољих дела посебан су вид и подстицај рецепцији књижевности.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ КАО ПРЕТЕЧА И УТЕМЕЉИВАЧ ЕСТЕТИКЕ РЕЦЕПЦИЈЕ

Стојан (Коста) Новаковић (1842–1915) био је одличан познавалац и проучавалац српске књижевности, и то не само оне савремене, него и наше старије и народне књижевности. Како је његова *Српска књија* штампана задње године XIX века, њена садржина се првенствено односила на читав XIX век, али и на књижевност ранијих периода, посебно на нашу срењовековну књижевност.

Новаковић се није интересовао само за најважније књиге које су настајале у разним периодима српске историје, него је посебну пажњу посветио и читаоцима српске књиге, те њеним издавачима и препродавцима, па и неким њеним критичарима. Као резултат тих његових интересовања и пручавања настале су две важне његове књиге, *Историја српске књижевности* (1871) и *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867* (1869). После пописивања свих важнијих српских књига, које нису биле само књижевног карактера, уследило је књижевноисторијско сажимање и синтеза знања како о целокупној дотадашњој српској књижевности, тако и о оној литератури најновијег доба. Новаковић је био један од ретких учених Срба који је увиђао огроман значај стварања/конституисања српске библиографије, али и изради књижевноисторијске синтезе која би била систематизација њена и основа за даља проучавања и теоријска уопштавања. Зато је његова *Српска књија* дошла као вид главне завршнице његових дугогодишњих изучавања и бављења српском књижевношћу и књигом уопште.

Као и за Светозара Марковића, и за Новаковића књижевност има улогу да подупре друштвене процесе, да унапреди и усаврши народни живот, да обједини расуте делове једног народа и да нам приближи оне делове других народа који су нам блиски по пореклу, језику и етничкој сродности. „Књижевност, главни орган просвете и духовнога живота, једна је између најглавнијих покретних сила у животу оних народа који су растурени и малени и у којих су још у повоју остале покретне силе — политички живот, државна снага, уметност, општа образованост, привреда, индустрија, и трговина, и тако даље“ (Новаковић, 1900.1). Већ на самом почетку ове књиге Новаковић је улогу књижевности изједначио са најважнијим снагама друштва, он је у њој видео не малу покретачку снагу којом се далеко стиже. Иако Марковић и Новаковић нису били политички истомишљеници, у погледу схватања улоге књижевности у друштвеном и националном животу они су били на готово истим идеолошким и културолошким позицијама. Ипак, за разлику од Новаковића, Марковић није стварао књижевна дела, већ је писао само програмске чланке за потребе реалистичке књижевности. Новаковић се много шире бавио српском књижевношћу, и старом и новом, историјски сагледавао њен укупни развој, бележио све што је у њој значајно остварено, а што се тиче програмских основа књижевности, оне се делимично могу сагледавати из његове *Српске књије...*, мада не онако целовито и конзистентно као код

Марковића. Марковићеви књижевни погледи били су више усмерени на стварање социјалне и реалистичке књижевности, док је Новаковић на књижевност гледао из угла још увек неослобођеног Српства, те његови погледи имају више карактер национали и романтичарски. Међутим, као научник и оштар опсерватор свога времена, као добар познавалац и српске дијакроније и синхроније, он није могао бити много удаљен од Марковићевих реалистичких погледа на улогу књижевности у савременом друштвеном животу.

У складу са својим југославистичким погледима на будући живот словенског живља на Балкану у наредном, XX веку, Новаковић је Србе и Хрвате сматрао главним деловима једног те истог народа, јер је у њиховом готово подједнако трагичном положају и видео зачетке идеја о будућем заједничком суживоту: „Срби и Хрвати, два глава саставна дела једнога истог народа, у наше време састављени једним књижевним језиком, живе под седам различитих политичких управа, под Турском, Аустријом, Угарском, Троједницом, Србијом, Црном Гором и Босном и Хереговином“ (Новаковић, 1900. 5). Управо у тој разједињености и распарчаности ширих народних маса он је видео разлог за стварање једне снажне државе која би се остваривала највише преко језика, просвете, културе и књижевности, док нека војничка или уставно-политичка разрешења није помињао. Новаковић је на самом почетку XX века припадао оној плејади великих умова српске интелектуалне елите (Ј. Цвијић, Белић, Ј. Скерлић, М. Пупин, П. Поповић...) која је стремилa стварању велике Југославије као противтеже околним поробљивачким амбицијама, првенствено, турским и аустро-угарским. Таквих умова било је и на хрватској страни, али ни једни ни други нису могли наслути-ти да су религијске поделе јаче од свих сличности и сродности међу нашим народима и да ће оне довести до тако страшних трагедија каква су Јасеновац и етничка чишћења 90-их година претходнога века. О том трагичном искуству и распаду двеју Југославија историчар Милорад Екмечић је с правом констатовао да је религија „највећа вододелница“ међу народима. Такав трагичан развој догађаја, услед одвећ племенитих циљева који су стајали пред нашим народима, Новаковић није могао предвидети.

Историчар књижевности Стојан Новаковић је 1900. српске читаоце XIX века разврстао у посебне групе (*Српска књија, њени йродавци и читтаоци у XIX веку*) које су, далеко пре установљења естетике рецепције, прилично добро одражавале структуру читалачке публике у Срба тога времена. С напоменом да су оне примереније

за српске просторе у тадашњој Аустро-Угарској и да је та читалачка маса била више усредсређена на нашу стару, народну књижевност и романтизам, док се читаоци реалистичких дела у њој тек наслућују. Централни делови српског народа, ослобођени и осамостаљени претежно у време реализма, тек су формирали читалачке навике, и то највише преко школства и просвете, које су се све више развијале и шириле у новој држави. „У први мах публика се збирала из образованијега варошкога становништва. Владика или протопоп, племић (спахија) или богат економ, чиновништво државно или општинско; војници; адвокати; професори и учитељи; имућнији трговци; имућније занатлије — ето то је у главним потезима круг којим су обележаване границе првој српској читалачкој публици. Даље у народ није ишло школовање, даље се ни публика није ширила“ (Новаковић, 1900. 29). Ово су све била и градска или варошка занимања, док се сеоска средина још не развија на знатнији начин, а реалистичка дела су на почетку посвећена управо сеоској проблематици, па је стварање реалистичке публике требало развити првенствено у сеоским срединама, а не само урбаним.

Да је Новаковић тачно увиђао мукотрпну постепеност стварања реалистичке публике видимо из следећег његовог става: „Кад је средиште књиге из цркве манастирске порте и властeosког двора пренесено на трг и на улицу, тип се читалачке публике у Срба променио онако исто као и правац просвете. Тек су тада Срби пошли за новим веком и појмили да се користе добротворним утицајем штампе за општенородну просвету“ (Новаковић, 1900. 27–28). Дакле, просвета и штампа биле су главни фактори стварања српске читалачке публике на селу. Српски реализам, као нова епоха у књижевности, уско је био заснован баш са тим категоријама нашег културног живота. Новаковић не помиње реалистичке писце, али се из понуђеног каталога старих и нових занимања види да је на помолу нека нова публика која чита новију, реалистичку литературу: „Уз достојанственог епископа, архимандрита или протопопа, гурао се унутра, равним кораком, и ковач, и кројач, и трговац, и сељак. Човечанска права што су у Француској за револуције тражена у политичком смислу, у нашем су народу од времена Доситеја и Вука тражена у смислу просветном — за језик и књижевност народну“ (Новаковић, 1900. 28). И Доситеј и Вук претече су реалиста, а после Вука главни књижевни правац је реализам, па је стварање његове књижевне публике постало неминовно. Писац ове књиге увиђао је да се у Срба стварала и женска књижевна публика,

а то се није могло остваривати само *йросвейом* и *ишамйом*, него и *социјалистичким учењима* С. Марковића о женским правима и демократији.

Новаковић разликује српску од хрватске читалачке публике, а надао се, нарочито после прихватања српског језика од стране Хрвата (1850), да ће они пригрлити и српску књижевност као своју, што би водило даљем уједињењу истих племена или врло блиских народа, разједињених разним страним окупацијама и религијом, а с циљем уједињења у једну нову и снажну словенску заједницу на Балкану. „И у Далмацији и у Хрватској, и у Србији и Црној Гори, и у Босни и у Старој Србији, и у Македонији ваљало би пустити крилатога носиоца идеја, штампано слово, да Србима разних мисли, разних предрасуда, разних држава каже ко су и шта су, да им јави како има велика благословена народна светлост и просвета у свем свету; како у њу и они имају да гледају; како је и она њихова; како је и њима духовно спасење и ослобођење јединствено спасење и ослобођење, јер је љубав рода свога свуда допуштена и свуда присутна“ (Новаковић, 1900. 3–4). Ово су биле идеје нашег романтизма, велике и племените идеје, које су се у XX веку накратко оствариле, а потом се крајем века све распало у парампарчад. Овај наш историчар, политичар и идеолог сматрао је Србе и Хрвате једним народом који имају једну књижевност, што је још шире развијао и образлагао у својој *Историји српске књижевности* (1871). Од књижевности он је императивно захтевао „да духовно уједини растурено Српство...“ али се то ослобођење и уједињење имало извршити у складу са неки општим, светским и универзалним вредностима и истинама. Између српских националних циљева и савремених европских тендова у политичким и културним кретањима Новаковић није видео раскорак, нити га је могло бити.

Највернији читаоци, како их је видео Новаковић, били су преплатници и продавци књига, који су и материјално помагали њихово штампање, па су се њихова имена често налазила на њиховим задњим странама. Тако су они улазили у књижевност и остајали познати за вечност. „Први наши књижевници уобичајили су и објављивали су то својим преплатницима и скупљачима да ће им се имена у књизи штампати. Изгледа да је то било велико привлачно средство како за преплатнике тако и за скупљаче. Тим се начином, у неку руку, писац удруживао са својим претплатницима“ (Новаковић, 1900. 16). Овим методом послужио се и сам Новаковић када је 1870. штампао *Душанов законик* за који каже да се ниједна

књига није тако брзо продала као ова. Наравно, Новаковић увиђа да је огромна популарност једног таквог дела као што је *Душанов законик* било разлог да оно буде разграбљено, али наш писац наводи да су и имена претплатника на његовим страницама у томе доста помогла.

У време реализма појављују се и сакупљчи књига који отварају своје мале књижаре или стварају приватне библиотеке. Како су се у другој половини XIX века формирале политичке странке, у које су се претопили припадници Уједињене омладине српске (1866–1872), оне су постале нова жаришта окупљања ученог света и поштовалаца књиге, али су се међусобно супротстављале и завађале, умањујући општи значај књиге и читалачке културе. Новаковић региструје постојање различитих издавача и читалаца у виду прастарих „ходалаца и торбара“ који пешице стижу до својих читалаца и присталица лепе писане речи. Он упозорава да се до правих читалаца може доћи само озбиљним и вредним књигама, а да је све остало слаб рачун и јефтина пропаганда. Како што су Доситејева дела била читана на читавом Балкану, нарочито међу Бугарима, и бугарске читаоце он убраја у неку посебну врсту српске читалачке публице, јер се тако стварала основа заједничке културне климе која нас је на Балкану све духовно обједињавала. Као за Доситеја, на почецима реалистичке епохе нешто се слично може рећи и за приповедно и програмско дело реалисте Љубена Каравелова, који је подједнако био читан и у Бугарској, и у Србији.

Да је ново време донело и нове профиле читалачке публице види се и по томе што Новаковић већ издваја „стручну војничку књижевност“, те да се сличне квалификације могу потегнути „и на правника, и на лекара, и на учитеља, и на професора, и на свештеника, и на тежака, и на инцинира, итд.“ Нарочито је на селу учитељски сталеж био окосница књиге и просвете, а учитељи су били и главни ослонац Радикалне странке у придобијању сељачких маса за њене политичке циљеве, те је, с друге стране, њихова мисија у ширењу књиге уопште, а посебно и реалистичке, била изузетна. Њиховим заслугама књига се из главног књижевног центра, Београда, ширила по свим српским пространствима, па и изван њих. Ипак, сиротиња и немаштина били су ограничавајући фактор ширења књиге и умножавања читалачке публице. Свега тога био је свестан Стојан Новаковић, који је књигу сматрао најважнијим средством духовног уједињења Срба. „Од свих средстава која воде духовном уједињењу, књижевност је средство најмоћније и

најсилније.“ За социјално ослобођење, које је имало уследити после националног, а с којим је, ипак, органски повезано, била је потребна реалистичка књижевност и њена разноврсна публика која се увелико стварала баш у другој половини XIX века.

За стварање српске читалачке публике необично важно било је ширење школства и просвете, а то је долазило тек са стварањем слободне српске државе. Српска просвећеност није настајала само из дубина српске историје и средњовековне културе него и из развијенијих европских држава. Потпадање под власт вишевековне турске владавине означено је прекидом и пропадањем и српске културе и писмености, па је неки вид културе и читалачких навика могао доћи само са територија северно од Саве и Дунава (данашња Војводина и Славонија) „Границе читалачке публике скоро све до 1830 једва су припадом прелазиле на јужну страну Саве“ (Новаковић, 1900. 30). Срби који су живели у тадашњој Аустро-Угарској били су живи извор не само за стварање литературе на српском језику, него и за њено ширење по ондашњој кнежевнини Србији. Новаковић је, како видимо, увиђао историјске и географске условљености ширења српске књиге и њену зависност од слободне Европе. А са ширењем слободне српске државе и ослободилачким акцијама слободне Србије и Црне Горе стварали су се услови да се српска књига шири и међу још поробљене српске покрајине, стварајући тако претпоставке и за њихово ослобађање од страних доминација.

Настанак снажног слоја српске читалачке публике оствариван је посебно оснивањем штампарија и листова, формирањем библиотеке и ширењем писмености у сеоским срединама, а то је ишло највише преко отварања сеоских школа и делатношћу сеоских учитеља. Новаковић уочава да се продирањем српске књиге у сеоско становништво оно диференцира према умним способностима. „Читалачка се публика дели не само по бистрини, даровитости и интелектуалној складности својих чланова; она се силно разликује и по школованости и спреми њиховој“ (Новаковић, 1900. 31). Наравно, да је више и одабраније читалачке публике било у већим центрима, посебно у Београду, у којем се отварају школе, научна друштва, а потом и Универзитет. Људи који су ишли на даље образовање, више су пријањали књизи и тако ширили кругове писмених људи и читалаца.

Према степену образованости и писмености Новаковић је делио читалачку публику на вишу и нижу. Ова у школама и главном

државном центру имала је обресе више читалачке културе, али је постојала и она нижа, која се тек описменила, па су постојали појединци који су једва прочитали две-три књиге. Новаковић истиче да су у тим почетним периодима стварања ширих читалачких слојева нарочито велику улогу играла дела српских писаца, посебно романсијера Милована Видаковића и његових тада популарних романа *Љубомир у Јелисијуму*, *Касија царица* и *Велимир и Босилка*. Било је и других врста писаца који су тада утицали на ширење књиге и читалачких навика, као што је био историчар Ј. Рајић, али су нарочиту популарност имале Вукове јуначке песме, које су се радо певале, слушале или читале међу свим генерацијама српског народа. Притиснути напорним радом и свакодневним обавезама, сеоски становници „читају недељом и празницима, кад свој занат и свој редовни посао не раде.“ За њих је читање књига било од споредног значаја и више је служило за забаву и доколицу, али и за ширење сазнања и отварање нових видика на живот и свет у којима егзистирају.

После ослобађања и међународног признања Србије (1878) у другој половини XIX века у њој се развио веома буран политички живот који је често добијао и екстремне облике. Формиране су главне политичке странке (Либерална, Напредњачка Народна радикална) а развио се и полетан социјалистички покрет који ипак у овом веку није прерастао у политичку странку. Свака странка је имала своју штампу, своје штампарије и своје кругове читалаца. „Политички догађаји никад нису без везе са књижевно-просветним кретањем“, каже Новаковић. У тим листовима и гласилима увек је постојао и понеки књижевни подлистак у којем су се афирмисали наши писци и образовала читалачка публика, а штампарије су се отварале и ван главних српских центара, Бечу Пешти, Венецији и дугим местима у српском окружењу. Новаковић овде највише има у виду писце „правца мистичног, романтичарског и сентименталног, стила лаког, али не простог него ишараног шаренилом старог књижевног језика“ (Новаковић, 1900. 46). Реализам као нова књижевна школа још се није учврстио у историјском поимању и сагледавању Новаковићевом, он ће морати да дочека почетке XX века и делатност Јован Скерлића, са својим великим делом *Историја нове српске књижевности* (1914). Са настанком нове књижевности развијао се и нов књижевни језик који неће бити „ишаран“ обрасцима старијих облика језика, већ ће у њој превладати чист народни језик и његови бројни дијалектизми.

Чак и када публика није била нарочито образована и савремена, довољно је било то што је она нешто читала, па макар и дела Милована Видаковића, која су по Новаковићу, била „без полета и оригиналности“, али ипак таква дела и такви писци „збирали су ту публику и те читаоце, и та публика, ако и није разумевала њихове спремније другове, у ствари је неговала љубав ка књизи и школи, која је позније истисла ове сиромаше пионире, да на њихова места посади достојније и заслужније“ (Новаковић, 1900. 46). Читањем простијих и наивнијих дела, публика се спрема за она сложенија и дубокомисленија, она се, са стварањем читалачких вештина, усавршавала и култивисала, она се тако развијала, да би у појединим сегментима и примерима достигла висок критички и емотивно-сазнајни ниво. Њима у сусрет стално су ишли нови издавачи који су по цени великих личних одрицања штампали и ширили српску књигу. Новаковић истиче више таквих „издавача ходалаца и торбара“ који пешице иду од села до села, од читаоца до читаоца, да би му допремили своје књиге и проширили његове просветне и образовне видике.

Новаковић у својој књизи о српским књигама констатује да је било тешко направити нашу књигу по европским узорима, јер се она као таква не само тешко стварала него и тешко продавала. Изаћи са слободно тржиште са неком књигом било је немогуће, те су се издавачи морали држати опробаног рецепта са меценама и преплатницима („пренумерантима“) да би се издавање књига како тако одржало. С потпором друштва морало се ићи унапред, са обезбеђеним средствима, а не са неким прорачунатим ризиком и надом да ће се издавачки подухват исплатити. „Те књиге нису још у српском народу имале „среће“, да се пуне саме у свет тражећи читаоце; њима је читалоце ваљало наћи унапред. Само простонародна књижевност могла је рачунати на срећу и пустити се међу читаоце, с поуздањем да без њега остати неће!“ (Новаковић. 1990. 52). Само она дела (и писци) која су се већ потврдила као вредност у српским читалачким круговима могла су рачунати на несметану прођу и на даљи успех код читалачке публике. Нова дела имала су пред собом мукотрпан пут пробијања до срца и ума разнородне, али и неповерљиве читалачке публике у српском народу.

Као просветитељ и научник Новаковић је добро увиђао да неки писци, а нарочито издавачи, повлађују публици како би своју књигу учинили прихватљивијом за обичне читаоце. Они су добро знали нарав и ниво образовања таквих читалаца и настојали су да

се пролагоде њиховом укусу, не рачунајући на истинску уметничку страну својих дела. То није било добро ни за писце ни за тадашње читаоце. „Служећи старинском укусу своје извесне публице, која је била одвојена од врховних редова српске читалачке публице и задовољна само оним на што се сама навикла, не желећи ништа више, и ови су издавачи, већ и по самом лукавству простих људи, а иначе из првог недостатка потребе, избегавали сваки обрт с литерарним средиштима. Они су се бринули искључиво о потребама своје читалачке публице, не водећи никаву бригу о потребама књижевности“ (Новаковић, 1900. 61). Овде Новаковић јасно раздваја припросту читалачку публику од оне образоване или високо специјализоване (интелектуалци, критичари, научници, значајни писци...), али увиђа и потребу да се књижевност мора развијати и ићи напред без обзира на навике просечних читалаца.

Свест о континуираном развоју књижевности и промени стилских образаца и књижевних парадигми високо је била присутна у овом нашем првом историчару књижевности. Он је добро познавао нашу стару и народну књижевност и све оне периоде нове књижевности до реализма, али се већ код њега уочавају елементи реалистичке књижевне критике, мада су они дати тек у знацима. Потребности српског друштва не само за реалистичком књижевношћу, која се напоредо развијала са стваралачким подухватима самог Новаковића, најављивале су и промену књижевних парадигми у самој критици и историји целокупне српске књижевности. Свест о „потребама књижевности“ наговештавала је можда и појаву модерне књижевности која је за време живота и рада овог научника већ почела давати своје особене резултате, о чему нарочито сведочи књига П. Палавестре (*Историја модерне српске књижевности*, СКЗ, Београд, 1995). Новаковић истиче да је тек покретање едиције „Српске Књижевне Задруге“ (1892) најавило доба за систематско и пробрано бављење књижевним пословима, јер је она „прва почела приређивати пажљива издања како старијих писаца наших тако и страних класика.“ Српска књижевна задруга имала је, а и данас има, ненадмашан значај за развој српске књижевности и ширење вредних књига међу све слојеве српске читалачке публице.

У јеку ширења југословенских идеја, које су се почеле заговарати и разгирати још у XIX веку, Стојан Новаковић је деловао у њиховом духу заједно са другим српским великанима, и не само српским, и пројектовао нову духовну и књижевну климу која ће водити стварању будуће заједничке државе свих Јужних Словена.

Међутим, овај је писац и национални радник јасно уочавао и бројне препреке које стоје на путу ка том великом и племенитом пројекту и циљу. Видели смо, он је констатовао да је књижевно дело Доситеја Обрадовића лако прелазило националне границе и да је готово подједнако било популарно и код Срба и код Бугара. С друге стране, увиђао је велику издељеност јужнословенских простора разним поделама које се виде у писму, речнику и акценту; култури, религији и националним особеностима. Те поделе су посебно евидентне у политици наших великих политичких и културних центара. „Та расцепљеност вреди нарочито за Београд и Загреб“ [...] али „није много боље ни међу Београдом и Цетињем, Београдом и Сарајевом, па чак ни међу Београдом и Новим Садом, поред свеколике живе саобраћајне везе ова два последња места.“ Упркос лепим жељама и великим плановима који су се спремали на плану југословенског уједињења, овде Новаковић као да наслућује неславан крај тих истих идеја и пројеката који ће се збити крајем XX века. Мада „од свих средстава која воде к духовном уједињењу, књижевност је средство најмоћније и најсилније“, очигледно је било да оно није било довољно да би се постигло потпуно јединство наших народа, као што је то било у Италији и Немачкој у другој половини XIX века.

*

Увиђајући велики значај српске књиге и културе, а посебно српске белетристике, за српску нацију и њену државу, Новаковић је и сам почео да пише књижевне радове. После низа историографских дела, каква су *Срби и Турци XIV и XV века* (1893) и *Васкрс државе српске* (1904), те темељно проучене дотадашње српске историје, он се окренуо лепој књижевности и више у духу романтизма него реализма, написао роман *Калуђер и хајдук* (1913) који није остао незапажен историчарима српске књижевности. Историчар и књижевник Радомир Самарџић је лепо оцртао Новаковићев манир писања и улогу његовог читаоца у прихватању радње романа „јер према једном старом правилу роман се пише тако да читалац и не запажа његов стил него једино прима добру и узбудљиву садржину, а све остало је за њега слично чистом ваздуху који се не осећа кад се удише“ (Самарџић, 1896. 244). Радња овог романа одвија се поглавито у Топлици и другим српским земљама на Балкану, али и на

турским дворовима. Неколико главних ликова овог дела пророчански показују/најављују будући развој српског нација. Велики властелин Витомир Гвозденовић се потурчио, његов син Којадин, понесен примерним животом игумана Калистрата, закалуђерио се, а Драгош Плетикосић се одмеће у хајдуке, најављујући тако својим борбеним чином знамениту српску револуцију из 1904. и 1815. године. У духу традиционалних идеја и националних схватања Стојана Новаковића, остварен маниром романтизма, овде је најзанимљивији ипак био лик младог калуђера Којадина који је увиђао да се само преко књиге, културе и читалаца, па и јединства у језику, најбоље може одржати српска нација и створити њена будућа и свеобухватна заједничка држава. „Учинило би се то помоћу науке, културе, уметности, књижевности, дакле, духом, језиком, јачањем народне свести, културним и просветним радом. Користила би се мирна средства којима чак ни државна власт не би могла правити сметње“ (Војводић, 2017,16). Између револуционарног рада и еволуције он је бирао еволутивни, постепени, који је трајнији и одвија се са мање отпора. „Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, и кад једном дође — она је вечита.“ Али је Новаковић такође знао да се понекад мора прибећи и оружаним средствима која су дошла до изражаја у српским устанцима из 1804. и 1815. године.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андрић, Иво: *Умејник и његово доба, Сабрана дела*, Просвета..., Београд..., 1981.
- [2] Екмечић, Милорад: *Дуго крепање између клања и орања, Историја Срба и новом веку (1492–1992)*, Евро-Дјунти, Нови Сад, 2010.
- [3] Јаус, Ханс Роберт: *Естетика рецепције*, Нолит, Београд, 1978.
- [4] Јашовић, Предраг: *Рецепција књижевности дела Доситеја Обрадовића*. Мали Немо, Панчево, 2007.
- [5] Јеврић, Милорад: *Историја српске књижевности (Реализам, II)*, Бесједа, Бања Лука, 2017.
- [6] Марковић, Светозар: *Изабрана дела*, Народна књига, Београд, 1968.
- [7] Новаковић, Стојан: *Српска књижа, њени пројавици и читаоци у XIX веку*, СКЗ Београд, 1900.
- [8] Новаковић, Стојан: *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, Српско учено друштво, Београд, 1869.
- [9] Новаковић, Стојан: *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд, 1871.

- [10] Новаковић, Стојан: *Срби и Турци*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2001.
- [11] Новаковић, Стојан: *Васкрс државе српске*, Службени лист, Београд, 1986.
- [12] *Стојан Новаковић и његово доба*, Приређивач: Михаило Војводић, Српска академија наука и уметности, Београд, 2017.
- [13] *Сјоменица Стојана Новаковића*, (Прилози: Павле Поповић и други), СКЗ, Београд, 1921.
- [14] *Стојану Новаковићу у сјомен*, Приредио: Андреј Митровић, СКЗ, Београд, 1996.
- [15] Самарџић, Радован: *Писци српске историје, III*, Просвета, Београд, 1986.
- [16] Палавестра, Предраг: *Историја модерне српске књижевности*, СКЗ, Београд, 1995.
- [17] Парандовски, Јан: *Алхемија речи*, Култура, Београд, 1964.
- [18] Филиповић, Вук; Ивановић, Радомир и други: *Књижевно дело и чийалац*, Јединство, Приштина, 1971.

Milorad JEVRIĆ

STOJAN NOVAKOVIĆ AS A FORERUNNER
OF THE AESTHETICS OF RECEPTION

Summary

The role of the reader in the process of formation, adoption and popularization of literary works has long since been ignored in the theoretical and methodological analyses of literature and has only later become developed, during the second half of the 20th century. The foundations of the aesthetics of receptions were laid by Hans Robert Jauss, but even before him there were notable attempts of establishing the true role of the reader in important literary processes. Serbian science of literature is especially important here, for it is one its venerable representatives — Stojan Novaković — who had at great length analyzed readership, establishing its many types and its influences on subsequent literary works in Serbian culture. His Serbian book, *Sellers and readers in the 19th century* (1900) had set the first foundations of the aesthetics of reception almost seventy years before the famed work of Jauss. In it, Novaković had shown himself to be not only a forerunner of the aesthetics of reception, but also one of its leading founders.